

ЛИЛИЕВ И ФУРНАДЖИЕВ — ИЛИ ЗА НРАВСТВЕНОСТТА В ЛИТЕРАТУРНАТА ВСЕКИДНЕВНА

АЛБЕРТ БЕНБАСАТ

Добре известно е, че въпреки значителната разлика във възрастта Николай Лилиев и Никола Фурнаджиев са били приятели. Не изглежда ли малко странно това приятелство, имайки предвид, че не е обвързано с принадлежност към обща литературна школа, кръг или направление? Вярно е, че и двамата са били сътрудници на сп. „Златорог“ — Лилиев от самото му създаване, а Фурнаджиев — от края на 1924 г. Но както знаем, „Златорог“ не е литературен кръг: това казват всички, които участвуват в списанието, то се вижда и от публикациите, намерили място по страниците му. Школите, направленията и творческият резултат, произлизащ от тях, а също манифестите на кръговете и групите са „външната“, празничната, ритуалната страна на литературата. Отвъд нея, в „кухнята“ на литературното творчество, се извършва индивидуалният, строго диференциран, психологически и социално обусловен процес на сътворяването. Докато — ако продължим в духа на избраната метафора — междуличностните отношения творец—творец спадат към *всекидневната* на литературния живот. Там — във всекидневната — нищо не съществува в идеален вид, няма застиналост и нормативност, т. е. различните идейни, естетически, социални и нравствени „парадигми“, постановки и пристратия се намират в динамика и смешение, в постоянен диалог, при което немалка роля имат битът, етиката на поведението, личният морал (в тази връзка Айхенбаум употребява понятието „литературен бит“).

Именно чрез тази лишена от салонен блясък, от куртоазна хвалебственост или дребнава заядливост всекидневна можем да прозрем в духовната същина на творческата личност. Но ако ние много обичаме да влизаме — без да се застояваме — в празничната приемна, да пяхме нос в кухнята или да надничаме крадливо в спалнята на този голям дом, наречен литература, то всъщност всекидневната е онова място, където трябва да останем по-задълго, за да усетим атмосферата, непосредствеността и свежестта на литературния и културния живот. Измежду въпросите, на които литературните ни историографи предстои да отговорят, има и такива: защо примерно мрачен и самотен поет като Димитър Бояджиев намира достойно и желано място сред зевзеците-българановци; защо поетът с „две души“ П. К. Яворов е приет, търсен, дори въздиган в култ сред „харамииите“, борещи се за освобождението на Македония. Изключително интересен е и диалогът между Лилиевата, Дебеляновата и въобще символистичната поезия и традиция и т. нар. септемврийска литература — по-специално Фурнаджиев, Разцветников. Занимавайки се с „частния“ проблем за творческо-личностните взаимоотношения на Лилиев и Фурнаджиев и наблягайки върху нравствената му страна, аз не търся универсално решаване, а само възможен подход.

И така по силата на неумолимия, но естествен закон, който прави от нас временни жители на тази земя, междуличностните взаимоотношения в литературния свят минават поне през два етапа — приживен и следсмъртен. Казвам „поне“, защото нередко между тях се настанява и друг, трети етап, с доста печална характеристика. Немалко

са примерите, когато на един творец още приживе се гледа като на мъртъв не само от някогашните му противници, но дори и от най-близките му приятели. За жалост и Николай Лилиев беше от тях, които познаха мъките на живопогребания, на низвергнатия от храма на поезията, пред чиито олтар той направи най-светлите си жертвоприношения. Тук не става дума за физическа разправа, дори от гледище на господстващата у нас през 50-те години сталинско-ждановска естетика към него бе подхвърлено някак „хуманно“: заслугите му към културата ни не бяха отречени, той бе произведен академик и оставен на работа в Народния театър. Не му бяха приписани никакви политически прегрешения. Казано иначе, наказан бе не той, а поезията му, като тя просто биде ампутирана от живата плът на създателя ѝ и захвърлена в небитието. Сякаш никога не я е имало, или ако е била, то със самото си присъствие е тровила съзнанието на ония, които са живели с нея. Никакъв анализ, просто забранителен декрет. А ония, които се застъпват за нея и я разпространяват, ги грози опасност.

Припомням всичко това, за да стане ясна обстановката, в която личност като Николай Фурнаджиев е трябвало не само да съхрани, но и публично да отстаива собственото си морално кредо. За невъзможността Лилиевата поезия да бъде истински разбрана през 50-те години изключително точно и проникателно свидетелствува Кръстьо Кулумджиев (вж. „Драмата на Лилиев“, сп. „Септември“, 1985, кн. 6). За една своя статия от онова време критикът си спомня: „Цялата ми пledoария гъмжеше от терминологията на тогавашната критика: „реализъм“, „критично отношение към буржоазната действителност“, „реалистични пейзажи“, „вярно описание на българската природа“, „отрицателно отношение към войната“; е, вярно, има „песимистични“ стихотворения и ние тях не можем да приемем, защото те са плод на символичния му мироглед, но иначе... и т. н.“ Именно заради това „иначе“, в което се спотайва плахата защита на Лилиевото творчество, дори и такива писания не са могли да видят бял свят. Що се отнася до незначителното или полуизречената забрана, то те не са се отнасяли само до Лилиев. А колко и на самия Фурнаджиев е било трудно, се потвърждава от факта, че му се е наложило да „преработи“ най-хубавите си творби от „Пролетен вятър“ според духа и буквата на господстващата конюнктура.

Това обаче е друга тема. По-същественото е как сега Кр. Кулумджиев тълкува поезията на Лилиев. В нея той вижда претворен „моралният живот на човека, неговият нравствен свят. При Лилиев ние сме в света на морала.“ И още: „Дебелянов го обикваме от първия миг. При Лилиев след размисъл се изпълваме с уважение. Това е уважението, което неволно отдаваме на нравствения закон, защото разбираме, че присъствуваме на конфликта между два свята — света на природното и царството на милосърдието, както Лайбниц нарича моралния живот на човека. Бих искал със „свои думи“ и аз да кажа, че определеното „съвест на света“, което Лилиев дава на своя любим лирически герой Ахасфер, със същата сила важи както за поезията му, така и за самия него.“

Но да дойдем на въпроса. Разполагаме с няколко текста на Н. Фурнаджиев за Лилиев: една рецензия, една бележка по случай 75-годишния му юбилей, надгробното слово за Лилиев и още едно слово — по-малко известно, — произнесено на чествването на Лилиевата 80-годишнина в Клуба на културните дейци (1965 г.). Покрай другото в тия текстове немалък е делът на мемоаристиката, която в случая ще ни бъде от голяма полза. Впрочем за Лилиев Фурнаджиев с охота си спомня, когато пише и за други творци, например за Георги Бакалов. И ето какво се получава от „сглобяването“ на наличните текстове.

Още като ученик в гимназията Фурнаджиев създава стихове, повлияни от Лилиевите. Това е съвсем ранен, подражателен период, но както той по-сетне ще сподели, „първата любов никога не се забравя“. През есента на 1924 г. Фурнаджиев подготвя първата си стихосбирка „Пролетен вятър“, която Г. Бакалов се наема да издаде. „Разговаряйки веднъж с него — казва по този повод Фурнаджиев, — не би ли било по-добре, ако стихотворенията се предшествуват от един предговор, съвсем неочаквано Бакалов предложи като автор на предговора Николай Лилиев (...) аз все пак се за-

чудих от предложението му, защото работите, които пишех, бяха твърде далеч от Лилевата поезия. Бакалов обаче добави, че при една тяхна среща Лилев се отзовавал много ласкаво за стиховете ми, че с един такъв предговор към тях би могъл да бъде привлечен към нашето движение, че ако се съглася, щял да поговори с него. Уважавах Лилев и дадох съгласието си, макар да не вярвах, че ще излезе нещо.

Бях вече се запознал с него и при една нощна разходка няколко дни след разговора ми с Бакалов той сам отвори дума за предговора. Бедният Лилев! Той се колебаеше. Боеше се, че ако откаже, ще ме обиди, но все пак деликатно изтъкваше неудобството си да вземе страна в политическите борби (. . .) Улесних го, като му казах, че не бих искал да пише за мене, ако това му струва насилие върху съвестта и че самият аз смятам предговора за излишен и дори неестествен, ако бъде написан от него.

Позволих си предългия цитат, защото коментарът към него е ключов за разбирането и проникването във взаимовръзката на тия две полюси наглед естетико-идейни величини, каквито са Фурнаджиев и Лилев, обединяващо звено при които е нравствеността и честното служене на изкуството. Фурнаджиев, който е съблазен от мисълта, че такъв голям поет като Лилев може да оцени пръв публично дебюта му, го улеснява, казвайки, че не би желал ласкавата дума за стиховете му да струва едно насилие върху чуждата съвест, изтъквайки дори че смята предговора за „излишен и дори неестествен“, ако автор му е Лилев. Обърнете внимание на думата „неестествен“. Явно тук Фурнаджиев има предвид факта, че поезията му е в естетическо противоречие с Лилевата, че даже е своего рода нейно отрицание. Той сам е подчертавал, че създавайки лириката от „Пролетен вятър“, се е стремил да бъде нов и различен от всичко, постигнато до момента. А бидейки противоположен — но с противоположността на яркия новатор, — той сам става символ на нова вълна, на нова школа в поезията. Този факт не може да не е схващал и Лилев. Но не оттам са произлезали колебанията му. От негова страна няма какъвто и да било намек за отрицание на новата поетическа вълна, никакви бариери не слага той пред нея, а напротив — приветствува я, за което свидетелствува ласкавото му изказване за Фурнаджиев пред Бакалов. Явно не егонистични, а нравствено-психологически са били мотивите му, защото за Лилев най-голяма трудност представлява нарушаването на принципите му за ненамеса в политическите борби, докато стиховете на Фурнаджиев съвсем основателно са били смятани и за политическа изява.

Така символичното предаване на поетическата шафета чрез написването на предговора към „Пролетен вятър“ не се е състояло. Но пък става друго — действителното предоставяне на тази шафета чрез оттеглянето на Лилев от поетическата сцена. Само творец с висша естетическа и нравствена отговорност, какъвто безспорно е Лилев, може да сложи спирачка на собствения си поетически устрем, осъзнавайки, че изискванията на времето противоречат на неговия метод и стил. Новата епоха, дошла след войните, и особено след септемврийския погром от 1923 г., извиква за живот своя поетика, своя идейна и образно-емоционална стилистика.

През 1932 г., когато излизат „Стихотворения“ на Н. Лилев, обширна рецензия за тях в сп. „Училищен преглед“ пише Н. Фурнаджиев. Това не е благодарствен реверанс от страна на по-младия към несъмнено заслужилия, но вече неконкурентен събрат по призвание. Рецензията, или по-скоро литературният портрет, който Фурнаджиев прави на Лилев, издава твърдото му убеждение в ценността и непреходността на тази лирика. Смятам, че това е измежду най-задълбочените и проникновени критически публикации на Фурнаджиев въобще. „Големият талант на Яворов — пише той, — който революционизира поезията ни с това, че потърси душата с нейните дълбоки тъмни извори и я направи обект на своята лирика, посочи пътя, по който се движеше нашето поетично развитие. По тоя път тръгнаха мнозина: Дебелянов, Траянов, Емануил Попдимитров, Ясенев и др. Поезията на всекиго от тях бе тласък напред. Но никой от тях не можа — Дебелянов загина твърде млад — да се издигне до степената на такава поетична личност, която в развитието след Яворов ще бъде етап, от който ще се тръгва по-нататък. Поезията за Н. Лилев е такъв етап, защото тя е дълбоко оригинална,

защото тя е поезия от висок стил — най-съвършеният израз, най-високата точка, до която стига поезията ни във фазата на индивидуализма.“

Аз няма да се спирам подробно върху рецензията, чийто оригинални и дълбоки идеи, независимо от частичната им споримост, заслужават отделно разглеждане. Важни в нея са както по-нататъшните проблемно-идейни постановки — например, че Лилиевата лирика е най-песимистичната в нашата литература, — така също и изводите с литературно-историческа стойност, към които спада и този, че поетическият индивидуализъм се бележи като начало от Яворов и като край от Лилиев. Според Фурнаджиев никой „не е отразил, разбира се, по своему, така искрено, така дълбоко безплодността, откъснатостта, ненужността на част от интелегенцията ни в трагичното за нашата земя следвоенно време“, както е сторил това Лилиев.

У Лилиев, както знаем, стихът достига до такова формално съвършенство, до такава музикална хармония, че той — може да се каже — докарва символистичната поетика до нейното собствено отрицание; лишена от възможност да се саморазвива, тя нямаше какво друго да прави, освен да се саморазруши. Този извод навремето най-добре мотивира и превърна в манифест Гео Милев. Ние днес адмирираме „оварваряването“ на поезията ни през 20-те години, но някак пропускаме, че тъкмо българският символизъм и тъкмо Лилиев — най-виртуозният негов следовник — подготвиха почвата за същото това оварваряване, изчерпвайки докрай възможностите на неговата образно-езикова система. (В скоби ще отбележа, че безспорно определящите социални обстоятелства тук не могат да се сметнат за единствени, тъй като революционна поезия със стари средства продължаваше да се твори и след септември 1923 г., но нейното равнище с нищо не надвишаваше това на пролетарската ни лирика преди Смирненски¹.) Фурнаджиев, който е може би най-яркият представител на „варварското“ следсимволистично поколение, явно е разбирал огромната заслуга на Лилиев за раждането на тази нова поетична вяла. Накратко казано, ако го нямаше Лилиев, тя също не би съществувала. Или поне би захксыняла и не би била същата. В това се състои големият шанс на Фурнаджиев и голямата драма на Н. Лилиев, която той стоически превъзмогваше и деликатно прикриваше.

След 9. IX. 1944 г. близо две десетилетия за поезията на Николай Лилиев се говореше или лошо, или нищо. Сега разбираме какви поражения върху цяло поколение е нанесъл този период. Но разбираме също и колко трудно е било тогава да защитим такъв род изкуство не от друг, а от самите себе си. И сме длъжни да отбележим, че в ония трудни за поета години Фурнаджиев бе измежду първите, които извършиха пробива към „възкресяването“ му. В една бележка по повод 75-годишнината на Лилиев („Народна култура“, бр. 24, 11 юни 1960 г.) той само в няколко реда съумява да стопи ледената кора, така плътно обвила неговата лирика. Признавайки „пораженията на символизма“ върху й (колкото да не влезе в противоречие с времето), Фурнаджиев добавя следното: „Но между тези *черни цветя* (к. м., А. Б.) ние сме длъжни да различаваме белите цветове на истинската човешка поезия у Лилиев. Не сме тъй богати, за да позволим нехайство и жестоко безразличие към тях. Нашата нова, социалистическа култура трябва да приема всичко хубаво и възвишено, което е излязло от сърцето на поета.“ Когато са отпечатани тия думи, в ход е бил вече и друг замисъл — едно ново издание на Лилиевите стихове, чийто съставител става К. Константинов, а редактор — Н. Фурнаджиев. Лилиев успя да види тази малка своя книжка малко преди да склопи очи.

Сега ми се иска да се спра върху един кратък текст, писан през 1965 г. и останал до 1983 г. непубликуван. Открих го в архива на Фурнаджиев, съхраняван в Националния музей на българската литература. Ето съвсем сбито историята му: на 7 юли 1965 г. в Клуба на културните дейци се чувствава 80-годишнината на Николай Лилиев. За слово е поканен Фурнаджиев, а да разкаже спомени — К. Константинов. В доклада си Фурнаджиев използва с незначителни промени словото, което е чел при погреб-

¹ Въпроса за отношението между символизма, пролетарската поезия и революционната лирика на Смирненски по-подробно съм разгледал в статията „Новатор и заършител. Бележки върху революционната лирика на Христо Смирненски“.

нието на Лилиев („Литературен фронт“, бр. 41, 13 октомври 1960), като го обогатява с два съвършено нови пасажа — начален и заключителен². Взети като цяло, те звучат самостоятелно и представляват своего рода есенцистична миниатюра. Въпреки това не бих им отделили толкова място, ако не изразяваха същото онова отношение на възторг пред гения, което проличава както в рецензията на Фурнаджиев от 1932 г., така и в двата му текста от 1960 г.: „... първото чувство, което сега искам да споделя с вас по случай осемдесетгодишнината от рождението на поета — казва Фурнаджиев, — е радостта, че въпреки огромния за нашите условия тираж, в който са издадени, излезлите неотдавна съчинения на Лилиев вече трудно се намират по книжарниците. Това показва, че голямата поезия по чудоесен начин надмогва преградите, които някой би поискал да постави между нея и истинските ѝ ценители. А имаше време, когато стиховете на Лилиев не можеха да се преиздават. Поетът бе обкръжен с ледено мълчание или ако прочеше някъде нещо за себе си, само обида и огорчение пронизваха сърцето му. Дори тези, които го обичаха и бяха се учили от него, нямаха сили и смелост да протестира срещу грубата несправедливост. Наша вина е, че обяхме за мъртвец поета, когато той беше между нас и който въпреки нашата жестокост не ни се сърдеше или поне изглеждаше, че е така.“ А малко преди да завърши, Фурнаджиев признава: „Вече повече от половин столетие живее поезията на Николай Лилиев, преминала през толкова изпитни. Може би нещо остарява в нея, но не остарява нейната сърцевина, не пояхва лириката, в която се крият мислите и тревогите на един висок човешки дух, в който гори талантът и сияе красотата.“

Започнах с мисли за „литературната всекидневна“ и ми се ще да се върна отново към тях. Не зная съществува ли морал, който да е в състояние да оправдае попълзновенията, извършени спрямо поезия като Лилиевата. Никого не ще мога да простя и на ония наши „наставници“, които през 60-те години (години на моето средношколство) продължаваха да произнасят епитета „символист“ с отрицателна отсянка, едва ли не сплашващо — като синоним на така заразителния „лош пример“. Часовете по литература са също своего рода литературна всекидневна, в която се отглеждат и възпитават личности. Възпитавахме се и ние, само че без Лилиевата поезия, която е образец на душевна чистота и нравственост. Сега е друго. Сега Николай Лилиев се учи даже в училище. Сега символизмът е признат и канонизиран като водещо литературно направление в началото на века, без което би било немислимо развитието на цялата ни по-сетнешна лирика. Сега изданията на Лилиевите съчинения се тиражират високо и даже последното (1986) се сочи между образците на нашата полиграфия. Сега, в разстояние на две години само, излязоха две монографични изследвания за Н. Лилиев (на Стоян Илиев и на Елка Константинова). Ала на днешните средношколци едва ли е известно, че за да дойде това „сега“, почвата се подготвяше още през 60-те години. И че за да бъде вписан поетът в учебните програми за средния курс, бяха необходими още около две десетилетия. Думите на Н. Фурнаджиев, че „поетът бе обкръжен с ледено мълчание“, визирани предишна епоха, продължаваха да важат със същата сила за дейците на образованиято ни, само че в сегашно време. За закъснялото признание сме благодарни не на тях, а на творци и личности като Константин Константинов, Георги Константинов, Никола Фурнаджиев, които не престанаха да вярват в поезията на Лилиев и да се борят за нея. И ако проследим — не така бегло, а въз основа на всички налични документи и спомени — личностно-творческата взаимовръзка между Лилиев и тях, бихме могли да я определим като еталонна по отношение на нравствеността в литературата. Няма свидетелство, което да оспорва или да хвърля сянка върху тази формулировка. Днес, след раждането, погребването и второто раждане на Лилиевата поезия, сме свидетели на още по-засиления интерес към нея. Немалка заслуга за това има и Фурнаджиев. „Поезията на Лилиев — казва той в заключение на словото си — тепърва ще разкрива своите богатства. Хубаво е, че ако не той, поне ние сме вече свидетели на тоя неин нов и сигурен възход.“

² Въпросните пасажи публикувах отделно. Вж. „Фурнаджиев за Лилиев“. — АБВ, № 27, 5 юли 1983. Пълният текст на словото е поместен като предговор в: Н. Лилиев. Поезия. С., 1986.